

הרב חיים מרקוביץ'

חיוב לבישת ציצית מצמר, בשעת הדחק

- א. חיוב ציצית מצמר ופשתים דוקא
 - ב. ציצית חובת גברא או חובת מנא
 - ג. עונש בעידנא דריתחא
 - ד. הערמה להתחייב ולהיפטר ממצוה
- סיכום

א. חיוב ציצית מצמר ופשתים דוקא

נחלקו הראשונים (מנחות לט): ביחס לחיוב ציצית בבגד שאינו עשוי מצמר: לדעת הרי"ף והרמב"ם (הלכות ציצית פרק ג) החיוב בזה הוא רק מדרבנן, וכן פסק השו"ע (או"ח סימן ט סעיף א). אבל דעת התוספות, רא"ש ועוד ראשונים החיוב גם בזה הוא מדאורייתא, וכן פסק הרמ"א (שם). וכתב המשנה ברורה שם שירא שמים יעשה ציצית צמר לחוש לדעת השו"ע; וראה עוד בפרי מגדים ('משבצות זהב' ס"ק ב) שכתב להוכיח שגם להרמ"א עצמו ראוי להחמיר בזה.

ובשו"ת תשובות ונהגות (ח"א סימן לד) כתב לחדש דמה שחייבו בצמר ופשתים דוקא הוא משום שאלו חומרים חשובים, ולפי"ז אם נוהגים חשיבות כזו גם במין אחר, מחוייב גם הוא בציצית מדאורייתא, וע"כ בימינו החיוב בכותנה הוא ג"כ מדאורייתא. אמנם הוא בעצמו כבר הרגיש שזהו חידוש גדול, ולא מצינו סברא מעין זו בראשונים, ועל כן דחאה מהלכה, ולהסוברים שרק בצמר ופשתים חייב, זהו גזירת הכתוב.

ב. ציצית חובת גברא או חובת מנא

הגמרא (שם מא.) דנה אם חיוב ציצית הוא חובת גברא או חובת מנא, ומנסה הגמרא להביא ראיה שחיוב זה הוא חובת גברא, ממה שאירע לרב קטינא שהיה לבוש בבגדים שפטורים מציצית, ופנה אליו מלאך וגער בו על כך; תמה על כך רב קטינא "ענשיתו אעשה?" וענה לו המלאך שמענישים בעידן ריתחא. ואם תאמר שציצית חובת מנא הוא מה היה לו לכעוס הרי ממילא אין זו חובת לבישה המוטלת על האדם.

מסקנת הגמרא היא שהמלאך פנה אל רב קטינא בטענה על שעשה "טצדקי" לפטור עצמו ממצוות ציצית, וביחס לשאלה אם ציצית חובת מנא או חובת גברא נחלקו רש"י ותוספות: לדעת רש"י (כפי שהביאו התוס' ד"ה 'הכי') הגמרא אינה מכריעה בשאלה זו, ולדעת התוספות אכן מוכיחה הגמרא מסוגיא זו שציצית חובת גברא, דאל"כ לא היה המלאך טוען כנגד רב קטינא. מ"מ למדנו שבעידן ריתחא מענישין את מי שעושה טצדקי לפטור עצמו ממצווה זו.

מעתה יש לנו לדון ולהתבונן, האם גם את מי שמקיים מצווה זו בחיוב מדרבנן, ג"כ מענישין בעידן ריתחא; וכפי שנראה להלן יש בזה מחלוקת גדולה בין הראשונים והאחרונים.

הנה כתב בחידושים המיוחסים להרשב"א (מנחות שם) להסביר את סוגית הגמרא לפי שיטת רש"י שם כך: בהווא אמינא הבינה הגמרא שחובת גברא פירושו שחייב אדם לקנות ציצית וללובשה, והביאה ראיה מרב קטינא שהיה לבוש בבגד שחיובו בציצית הוא

מדרבנן, ואעפ"כ פנה אליו המלאך; פניה זו מסתברת רק אם נאמר שציצית היא חובת גברא. מסקנת הגמרא היא שחובת גברא פירושו שאם לובש בגד החייב בציצית אזי מחוייב להטיל בו ציצית, ואין להוכיח מרב קטינא כלום. ומה שגער בו המלאך היה משום ש"מ"מ לא היה לך לבקש תחבולות להפטר מציצית, שקנית הסדין או הסרבל שאינן ראויין לציצית. קודם היה לך לקנות טלית של צמר שתקיים בה מצוות ציצית. וקורא לזה תחבולות שיעשה דבר שנפטר בכך מציצית והיה לו לעשות דרך שיתחייב במצוות ציצית ויקיימנה וכו' וקאמר דבהא מילתא מדקדקין על כיוצא בזה במי שיכול לעשות מצווה ואינו מחזר אחריה אלא נפטר ממנה." מהסבר זה עולה שלהו"א גם כשמקיים את המצווה מדרבנן מענישים בעת ריתחא, אך למסקנת הגמרא רק אם היה יכול לקיים את המצווה ואינו מקיימה כלל מענישים. הרשב"א מדגיש בעיקר את העובדה שהיה יכול לקנות טלית צמר ולא קנה, ועל זה נענש, משמע מכך שגם אם קנה טלית שמחוייבת בציצית מדרבנן יענש, שהרי סוף סוף לא קנה צמר.

ובאמת יסוד זה של הרשב"א מחודש, שנענש לא על מה שעשה אלא על מה שלא עשה; ונראה להביא ראיה לזה מדברי הגמרא במסכת תמורה (ז). דהממיר קרבנו בבהמה אחרת לוקה גם אם היא בעלת מום, ומקשה הגמרא הרי בעלת מום פסולה למזבח וקדושה היא רק לדמיה, וא"כ אין למעשהו משמעות כלל, ומיישבת דכיוון ויש בהמה תמימה והמיר בבעלת מום זהו גופא האיסור, שלא פעל בדרך שההקדש חל בו, ובלשון רש"י שם (ד"ה 'בעל מום איכא במינו'): "... איכא בזיון כיון דשבק מידי דחזי ואקדיש מידי דלא חזי". מוכח כדברי הרשב"א, שנענש לא על מה שעשה גופא, אלא על מה שלא עשה. את שיטת התוס' מסביר הרשב"א, שאכן למסקנת הגמרא ציצית חובת גברא, ואכן חייב אדם ללבוש בגד המחוייב בציצית, והקפידא על רב קטינא הייתה במה שפטר עצמו בציצית מדרבנן, ולא דאג לכך שיוכל לקיים את המצווה כהלכתה - מדאורייתא.

נקודת המחלוקת שבין רש"י לתוס' היא, א"כ, שלדעת רש"י מענישים רק אם עשה תחבולות כדי להפטר מהמצווה, ולשיטת התוס' מענישים גם על חוסר השתדלות לקיים את המצווה כהלכתה. (ועוד יש להוסיף, שאפשר שמי שמקיים את מצוות ציצית מדרבנן, אין בזה כלל קיום של מצוות ציצית אפילו ברמה נמוכה, אלא קיום של מצווה לשמוע בקול חכמים - לא תסור, והיא מצווה אחרת לגמרי, ותלוי הדבר במחלוקת הרמב"ם ובה"ג במהות מצוות דרבנן, עיין בשורש הראשון בסה"מ"צ להרמב"ם, וכבר האריכו בדבר האחרונים, (עיין ב'דרך הקודש' להגרמ"א עמיאל, שמעתתא א פרקים ד-ח, 'אתוון דאורייתא' כלל י ועוד, ואכמ"ל).

הנפקא מינה בין השיטות תהא במקרה ואינו לובש בגד שחייב בציצית, אך אין זה בדרך של טצדקי ותחבולה, דהנה כתב בתוס' שאנץ (מובא בב"י או"ח סימן כד סעיף א), תוס' ערכין (ב: ד"ה 'הכא') והגהות מיימוניות (סוף הלכות ציצית), שכל מה שמענישים בעת ריתחא, זה דווקא כשרגילים בבגד של ד' כנפות, והוא עושה תחבולה לקנות בגד שפטור; אבל בזמנינו שאין אנו רגילים בבגדים שכאלה - אין מענישין. שיטה זו נראית כמתאימה לשיטת רש"י, שכל החיוב הוא על המתחמק מקיום המצווה, אבל לשיטת התוס' גם בזמנינו יש חיוב ללבוש בגד שמחוייב בו במצווה גמורה, שהרי לדעתם זהו גדר המצווה; וראה עוד בדברי הגר"א נבנצאל שליט"א (בירחון התורני 'קול תורה' כסלו-שבט שנת תשל) שכתב בדעת הריטב"א ג"כ דיש חיוב ללבוש בגד ד' כנפות.

ואף לשיטת רש"י כתב הרא"ש (שיטה מקובצת ערכין ב: אות טו), דאף בזמנינו שאין מענישים יש ענין להתחייב בציצית ששקולה כנגד כל המצוות. אך מ"מ נראה ברור שאם לובש ציצית המחוייבת מדרבנן אין כאן כלל עונש, שהרי בודאי שאינו עושה תחבולה להתחמק, שאם היה רוצה לעשות כן לא היה לובש ציצית כלל, וכן כתב מרן הרא"ה קוק זצ"ל (מצוות רא"ה' או"ח סימן ט סעיף א, והוסיף גם ממה שאחז"ל שחביבין דברי סופרים יותר מיינה של תורה).

ג. עונש בעידנא דריתחא

לענין הלכה כתב הרמב"ם (הלכות ציצית פרק ג הלכה א):

"אע"פ שאין אדם מחוייב לקנות לו טלית ולהתעטף בה כדי שיעשה בה ציצית, אין ראוי לאדם חסיד שיפטור עצמו ממצווה זו, אלא לעולם ישתדל להיות עטוף בכסות המחוייבת בציצית כדי שיקיים מצווה זו."

וכתב הכסף משנה שם שמקור דבריו בסוגייתנו. הרי שאין הדבר נוגע רק לעושה טצדקי לפטור עצמו מן המצווה, אלא שראוי לו לאדם חסיד להכניס עצמו לחיוב. לדעתו א"כ העיקר כשיטת התוס' שמענישים בעת ריתחא גם על קיום המצווה מדרבנן בלבד, אלא שבדבר אחד נחלק עמו, שלדעת התוס' יש חיוב לכל אדם ללבוש בגד המחוייב בציצית, משא"כ לדעת הרמב"ם זה דווקא באדם חסיד - כרב קטינא. וכדעת הרמב"ם כתב גם רבינו יונה (שערי תשובה חלק סימן כב) וע"ע בתוס' פסחים (קיג: ד"ה 'ואין') ובגליון הש"ס לרעק"א שם.

ובשו"ת 'אגרות משה' (או"ח חלק ב סימן א, או"ח חלק ג סימן א) כתב דלשיטת השו"ע שיוצאים יד"ח רק בציצית צמר, אם עושים ציצית שמחוייב בה מדרבנן מענישין ע"ז, והעיד על עצמו שמסיבה זו לובש הוא ציצית צמר גם בימות הקיץ החמים, ומלשונו נראה שזה שייך בכל אדם, דהיינו שתפס לעיקר את שיטת התוס' בני"ד.

ולכאורה יש לומר לשיטה זו, שכל דין זה נאמר דווקא במצוות ציצית, אם משום מעלתה המיוחדת, וכמו שמבואר בהמשך דברי הרמב"ם הנ"ל ששקולה מצוות ציצית ככל המצוות, או משום שזה חלק מגדר חיוב המצווה, כמו שסוברים התוס' והריטב"א; אבל לשיטת רש"י שהעונש הוא על כל העושה תחבולה להיפטר מן המצווה, מסתבר לומר שכן הדין בכל המצוות. ובאמת לענ"ד דבר זה מובן יותר בפשט הגמרא, שהרי מהו עידן ריתחא שמענישים אז, בפשטות הכוונה כשאיך ישראל עושים רצונו של מקום; ובכן, האם בזמן כזה יש מקום להעניש על שלא הכניסו עצמן לחיוב מצוות שממילא פטורין מהם, הרי את המצוות שחייבים אינם מקיימים. אך אם נאמר שהכוונה שמענישים על מה שעושים תחבולה להפטר מקיום מצוות, זהו דבר המסתבר להעניש עליו בעת ריתחא.

ואפשר שזהו מה שמבואר בירושלמי (חלה פרק ג הלכה א) דאסור לאפות עיסה קבין קבין כדי לפוטרה מחיוב חלה וכן פסק הרמב"ם (הלכות בכורים פרק ו הלכה טז), שלפי מה שבארנו יש לומר, שכיון שבדרך כלל כשאופים כמות כזאת לשים את כל העיסה בבת אחת, כשאופה קבין קבין עושה בזה תחבולה כדי להפטר מקיום המצווה. ולפי זה מובן מה שכתב ה'פרישה' (יו"ד סימן שכד ס"ק ה) והט"ז (שם), שכשעושה זאת שלא על מנת

לפטור את העיסה, כגון כשאינן לו עוד קמח - מותר, שבכהאי גוונא אין זה תחבולה להפטר מן המצווה.

ויש להוסיף בזה עוד, שאע"פ שכתבנו לעיל בדעת הרמב"ם שענין העונש הוא דין מיוחד בציצית ואינו ענין לכל המצוות, אינו סותר למה שמצינו בענין חלה, וזאת משום שהרמב"ם מסכים לשני הדינים - כוונתנו בזה - דהנה יש הבדל בין הדין בציצית לדין חלה, שמי שאינו לובש בגד של ד' כנפות אינו דומה למי שאופה עיסתו קבין קבין, אלא למי שאינו אופה עיסה כלל, והאם נאמר שאדם כזה יענש וחייב לאפות עיסה גדולה כדי לקיים המצווה - זה דבר שאינו מסתבר, ולא מצינו כן, אלא שבציצית, משום מעלתה הגדולה ששקולה ככל המצוות נתחדש ענין זה. אמנם אם הנוהג הרגיל והמצוי הוא באופן שאכן יש חיוב לקיים מצווה והאדם עושה תחבולות להפטר ממנה, זאת למדנו מדין חלה שאסור להתחמק באופן שכזה. (בסברא זו ניתן גם ליישב סתירה שקיימת לכאורה בדברי הריטב"א - דהנה לעיל הבאנו בדבריו שסובר כתוס', שיש בזה חיוב ללבוש בגד שמחייב בקיום המצווה, ולפי זה ענין העונש שייד דווקא במצוות ציצית בלבד, אמנם עיין בחידושי הריטב"א (לר"ה טז): שנראה שמשייך ענין זה בכל המצוות, ולפמשי"כ מיושבת הקושיא שפיר, ודו"ק.)

נמצינו למדים עד כה, שלכו"ע כשעושה בדרך של תחבולה כדי להפטר מקיום המצווה מענישים על כך בעידן ריתחא, ובפשטות זה גם אם כעת מקיים את המצווה מדרבנן, אך אם אין זה בדרך של טצדקי, יש מקום לומר לשיטת רש"י אכן אין מענישים, אך לפי דעת הרמב"ם, תוס' (כפי מה שהסביר הרשב"א) והריטב"א מ"מ מענישים שחיוב מיוחד יש ללבוש בגד המחוייב בציצית, ולכל הפחות לת"ח כד' הרמב"ם.

ד. הערמה להתחייב ולהיפטר ממצווה

והנה מצינו בגמרא ברכות (לה: ג' וגיטין פא:.) שאמר רבי יוחנן בשם רבי יהודה בר עילאי: "בא וראה מה בין דורות ראשונים לדורות אחרונים, דורות ראשונים היו מכניסין פירותיהם דרך טרקסמון כדי לחייבם במעשר, ודורות אחרונים מכניסין דרך חצירות גגות וקרפיפות כדי לפוטרים מן המעשר."

ויש לעיין בזה, שנראה מאמירה זו, שאין בזה איסור מעיקר הדין אלא רק דורות אחרונים מהדרין פחות אחר המצוות. (באמת יל"ע בזה עוד, לפמשי"כ התוס' שם שאם הכניסום דרך חצירות מ"מ חייבים מדרבנן, וא"כ במה הרוויחו שהכניסום דרך שם, וע"ע שם בצל"ח שהקשה שר' יוחנן סותר את עצמו, שבגיטין שם מבואר דלר' יוחנן חצר קובעת למעשר מן התורה, וע"ש במה שפלפל בזה. ולענ"ד אין צורך בכל פלפולו, דבגיטין מבואר שרק חצר קובעת למעשר, אבל לא גגות וקרפיפות, ובאמת בנוסח הגמ' בגיטין לא מופיע שהיו מכניסים פירותיהם דרך גגות, והגירסא שם היא רק "דרך גגות וקרפיפות", ומעתה יש לגרוס כן גם בברכות, ומיושבות שתי הקושיות. שוב ראיתי בחזון איש (מעשרות סימן ה ס"ק טו) שכתב שכן היא הגירסא הנכונה, ודייק כן גם מלשון הרמב"ם הלכות מעשר פרק ד הלכה א.)

והנה דברי רבי יהודה בר עילאי אלו מקורם במעשה שהיה ולא נאמרו בעלמא, דבירושלמי (מעשרות פרק ג הלכה א) נאמר שרבי ורבי יוסי בר יהודה הכניסו תאנים דרך הגג לפוטרים

מן המעשר, ועל זה אמר רבי יהודה בר עילאי מה בינכם לרבי עקיבא שהכניס פירותיו בצורה שדווקא תחייבה במעשר. עוד אמרו שם שזקן אחד ביקש מהם פירות והסכימו לתת לו, אמר להם: לקב"ה אינכם רוצים ליתן (= מעשר) ולי כן?! ובאמת הדבר תמוה מדוע נהגו כן.

ונראה בבירור הענין על פי מה שכתב ב'שערי ישר' (שער ה פרק ו) שחיוב נתינת תרו"מ יסודו בחיוב ממוני, שזיכה הקב"ה לשבט הכהנים בפירותיו של אדם, ומתוך שהפירות שלהם מחוייב הוא ממילא ליתן אותם. ומעתה יש לומר שכל מה שנתברר שמענישים בעת ריתחא כשאדם עושה תחבולות כדי ליפטר מן המצווה - זה דווקא כשיש יסוד לחיוב, ואז בתחבולתו עוקר הוא את יסוד החיוב, כבמצוות ציצית כשהנוהג הרגיל הוא ללבוש בגד של ד' כנפות. אבל בחיוב תרו"מ שהוא מסתעף רק מכח זכות ממונית, כל עוד ואין זכות - אין כאן יסוד לחיוב כלל, וממילא אם מכניס לביתו בדרך חצירות וקרפיות, שבאופן שכזה לא נוצרה כלל זכות ממונית, אין זה נחשב כהפקעת חיוב שמענישים עליו. ולכן לא היתה ביקורת ממשית של רבי יהודה בר עילאי על רבי ורבי יוסי בר יהודה, אלא רק השוואה לדורות ראשונים. וזהו שהסכימו ליתן לזקן מהפירות, כוונתם בזה שפירות הללו שלהם הם, ולכן הם מוכנים ליתן פירות, ואין לכהנים זכות ממונית בהם וע"כ אינם "נותנים" לקב"ה מהפירות.

בזה גם מובן דינו של רבי אושעיא (ברכות לא. ופסחים ט.) שמערים אדם על תבואתו ומכניסה במוץ שלה כדי לפוטרה מן המעשר וכדי שבהמתו תאכל ממנה (ובאמת נחלקו בזה הראשונים אם מותר לעשות כן לכתחילה רק לצורך אכילת בהמה או גם לצורך אכילת אדם, עיין ריטב"א ומאירי בברכות, ביאור הגר"א יו"ד שלא ס"ק קמו, ש"ך שם ס"ק קיד ובתוס' במנחות סז: ד"ה 'כדי'), ולכאורה יש לתמוה מדוע מותר לעשות כן אפילו לכתחילה, ולפמשי"כ כמובן שהדברים מיושבים היטב.

סיכום

מסקנה העולה מכל הני"ל, שגם אם לובש אדם ציצית שחיובה מדרבנן בלבד מענישים על זה בעידנא דריתחא, אלא אי"כ אינו עושה זאת בדרך של תחבולה כדי לפטור עצמו מן המצווה, ולחלק משיטות הראשונים, גם באופן שכזה מענישים אם יש ביכולתו להשיג ציציות החייבים בחיוב גמור. אמנם מי שהוא אנוס ואסור לו ללבוש ציצית מצמר מסתבר שלכו"ע אין מענישים בשעת הדחק אך זה ודאי שאת המצווה אינו מקיים. לכן חיילים שאינם יכולים ללבוש ציצית מצמר הרי הם כאנוסים, אך מסתבר שאם יכולים אנו לאפשר להם לקיים את המצווה כהלכתה, מחוייבים אנו בכך, ובפרט בעידן ריתחא שמתוח עלינו בעת האחרונה.

בסיום הדברים נוסף כאן עוד ענין שמתברר גם מתוך מה שלמדנו עד כאן. הנה בנוגע לחיוב מלחמת מצווה נפסק להלכה ברמב"ם (הלכות מלכים פרק ז הלכה ד) שגם כלה מחופתה יוצאת, ותמה על כך הרדב"ז שם הרי אין דרך נשים לעשות מלחמה, וע"כ חידש דהכוונה שיוצאות ומספקות מים ומזון ולא שנלחמות ממש. וראיתי שיש מן האחרונים שתמחו על חידוש זה דמפשט הרמב"ם לא משמע כן. אמנם לע"ד צדק הרדב"ז ודבר גדול דיבר בזה. דהנה זה פשוט שחיוב מוטל על אדם בהתאם ליכולות שלו, וגם בשעת סכנה שחייב אדם להלחם במסירות נפש זה פשוט שהכוונה רק לאדם שמסוגל ויכול להלחם,

דמי שאינו יודע זאת כלל, היאך שייך לצוותו על זה. על כן תמה הרדב"ז הרי אשה אינה מורגלת כלל במלחמה ומה שייך לצוותה בכך, על כן תירץ שעוזרת במה שיכולה לעזור. לפי זה נראה לעני"ד שה"ה גם אצל האישה, כל החיוב להלחם הוא רק במי שמכיר בתהלוכות המלחמה, ולא במי שהיה רחוק מזה כל ימיו, ובפרט בימינו שעניינים אלו השתכללו ביותר, ורק מי שלמד ואימן עצמו במשך זמן ארוך מצווה בכך. ולכאורה בסברא זו היה מקום ליתן טצדקי ודרך להפטר מחובת הצבא ולומר שאין שייך חיוב של מלחמת מצווה בבני ישיבות שלא הורגלו מימיהם לאחוז בנשק. אך לפי מה שנתבאר עד כאן פטור זה נופל, שמכל הנ"ל מוכח שחייב אדם להכניס עצמו לענין זה. דהא טען הרמב"ם שהחסיד חייב להכניס עצמו לחיוב ציצית מפני שהיא שקולה כנגד כל המצוות (ובכה"ג מסביר את מה שמעניישים בעידן ריתחא), והרי גם מצוות ישוב ארץ ישראל שקולה כנגד כל המצוות כמבואר בתוספתא (עבודה זרה ה:), ממילא יש לומר שהדין הוא אותו דין וממילא חייב אדם להכשיר עצמו בכדי שיוכל לקיים מצווה זו ג"כ.

